

Наталія Мозгова

МОЗГОВА Наталія Григорівна — кандидат філософських наук, професор кафедри філософії Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Сфера наукових інтересів — історія духовно-академічної філософії в Україні XIX ст.

КРИТИКА ЕМПІРИОКРИТИЦИЗМУ З ПОЗИЦІЙ ДУХОВНО –АКАДЕМІЧНОЇ ФІЛОСОФІЇ КІНЦЯ XIX — ПОЧАТКУ XX ст.

Усунення численних прогалин у вивченні історії вітчизняної філософії є одним з найважливіших завдань, виконання яких дає змогу об'єктивно поглянути на ті історико-філософські процеси, що розгорталися на теренах України, адекватно відтворити цілісну картину формування та розвитку філософських рефлексів. Аналіз теоретичних розробок київських академічних філософів кінця XIX — початку XX ст., що полишався довгий час на периферії історико-філософської свідомості, вивчення традиції академічного філософствування складає чи не найважливішу з умов подальшого розвитку сучасної української філософії. Тому поглиблене вивчення наукового спадку одного з останніх професорів філософії Київської духовної академії (КДА) П. Кудрявцева надасть нам можливість наблизитися до більш повного розуміння витоків національної філософської культури.

Сучасний стан опрацьованості філософського доробку П. Кудрявцева створює необхідні передумови для систематичного відтворення та об'єктивної оцінки його філософських поглядів, які досі ще залишаються не вивченими. Деякі аспекти філософських уподобань та освітньої концепції П. Кудрявцева висвітлені автором цієї публікації у ряді статей [13]. Слід підкреслити також і ті монографії [14], де автори в основному торкаються лише біографічних подробиць життя П. Кудрявцева, а також і публікацій, які з'явилися в останні роки в енциклопедичних [15] і в новітніх підручниках з історії української філософії [4].

Але якщо історико-філософські погляди П. Кудрявцева поступово вже стають об'єктом вивчення сучасних дослідників української філософії кінця XIX — поч. XX ст., то цього не можна сказати про його гносеологічні уподобання. Саме аналізу останніх автор і присвячує свою наукову розвідку, що і складатиме мету пропонованої статті.

З ім'ям Петра Павловича Кудрявцева (1868-1940) пов'язане завершення існування київської духовно-академічної філософської традиції, оскільки він був останнім професором філософії Київської духовної академії, остаточно закриття якої припадає на початок 1920 р.

П. Кудрявцев народився 24 серпня (старий стиль) 1868 р. в с. Олексіївському Тульської губернії в сім'ї священника. Навчався в Єфремівському духовному училищі. Курс навчання в КДА проходив у 1888-1892 рр. По закінченні КДА зі ступенем кандидата богослов'я залишається в ній як професорський стипендіат на кафедрі історії філософії (1892-1893 рр.). У жовтні 1893 р. направлений викладачем філософських наук до Кам'янець-подільської духовної семінарії [16, арк.1]. Його лекції з психології, логіки, історії філософії слухав майбутній видатний український композитор М. Леонтович. У Кам'янці-Подільському П. Кудрявцев вчителював також у Подільському жіночому училищі духовного відомства і викладав там словесність та історію російської літератури. У 1893-1897 рр. був членом Подільської єпархіальної ради училищ.

Мав сім'ю — дружину Ганна Єлисіївну Левінську та чотирьох дітей: Катерину, Бландину, Сергія та Андрія [16, 2]. Довгі роки мешкав разом із сім'єю спочатку в будинку № 11 по вулиці Волоській [1, с.280], а згодом на Андріївському узвозі № 8, а протягом 1913-1915 рр. на Андріївському узвозі у будинку № 2-Г, кв. 6 [2, с.408].

З червня 1897 р. постановою Ради КДА призначений на кафедру історії філософії, де працював до 1919 р. у званнях доцента, екстраординарного та ординарного професора. У 1898 р. тимчасово виконував обов'язки помічника інспектора Академії. У 1908 р. за друковану працю «Абсолютизм або релятивізм? Досвід історико-критичного дослідження чистого

емпіризму новітнього часу у його відношенні до моралі та релігії. Prolegomena» за рішенням вченої ради КДА затверджений у вченому званні магістра богослов'я.

Був Статським Радником та кавалером Св. Станіслава III ступеня та Св. Анни III ступеня.

П. Кудрявцев очолював «ліве» крило Академії. У 1905 р. він разом із професорами М. Дроздовим, В. Завітневичем, Ф. Тітовим, В. Рибинським і доцентом В. Екземплярським був автором «Проекту найнеобхідніших змін і доповнень до Статуту православних духовних академій». Засідання лідерів «лівого» крила Академії відбувались у залі будинку релігійно-просвітницького товариства. В офіційному звіті про діяльність лібералів духовного відомства вказувалось: «Рибинський і Кудрявцев таємно їздили на Різдво до Петербурга і цілі дні та ночі проводили там над складанням проекту відділення церкви від держави, автономії академії і перетворення їх у вільні богословські курси на кшталт германських протестантських» [17, с.146-147]. У 1908 р. під час ревізії КДА архієпископ Волинський Антоній назвав П. Кудрявцева «російським Вольтером» за його вільнодумство. У відповідь на цю ревізію група прогресивних професорів склала й видала книгу «Правда про Київську духовну академію». Серед авторів цього збірника був і П. Кудрявцев.

В. Зеньковський так характеризував цю сторону діяльності П. Кудрявцева: «Головний талант Кудрявцева був не в науковій або філософській сфері, а в сфері моральній. У питаннях совісті він був людиною глибокою, гостро правдивою та непоступливою. У професорській колегії Київської духовної академії він був совістю, і це найсильнішим чином знаходило свій прояв у його соціально-політичному радикалізмі. Радикалізм цей, по суті, був лише поміркованим лібералізмом, але на фоні похмуро консервативних професорів Духовної академії він був «радикалом» [5, с.47].

У 1910 р. політична ситуація різко змінилася на гірше. Після введення нового статуту із курсу Академії вилучається ряд загальноосвітніх дисциплін, а історія філософії і педагогіка зводяться до рівня групових факультативів. Але Кудрявцев не впадає у відчай і, крім роботи в Академії, читає лекції з історії філософії на Вищих жіночих курсах А. Жекуліної та у Фребелівському педагогічному інституті, викладає російську мову та словесність у жіночих гімназіях М. Клуссінш і при Євангелічно-лютеранській церкві, а також у Другому київському жіночому єпархіальному училищі. Довгий час він був товаришем голови Київського педагогічного товариства взаємодопомоги. А також, що особливо є важливим, він був ініціатором, а згодом і головою Київського релігійно-філософського товариства (1907-1912 рр.) Ця сторінка в історії вітчизняної філософії лишається ще зовсім не вивченою і чекає свого подальшого дослідження. У 1914 р. — товариш голови київського Науково-філософського товариства.

У тому ж 1914 р. у видавництві Київського релігійно-філософського товариства анонімно виходить найбільш відома літературно-філософська праця П. Кудрявцева «Хвилі вічності в російській художній літературі» — хрестоматія релігійно-філософських творів російських письменників і поетів від В. Жуковського до О. Блока. У передмові до цієї книги Кудрявцев висловив своє життєве кредо: «Потоком часу не захоплюється безслідно тільки той, хто, живучи у часі, має опорну точку за межами часу, куди відходять останні корені буття та життя і де перебувають неминущі норми і критерії оцінок минушого у часі. Завдяки цьому зв'язку з вічним, мінливе залучається до світу вічного буття та неминущих цінностей; і чиє життя просякнуте ним (цим зв'язком — Н.М.) — чи буде то життя окремої людини, чи колективного цілого, — той живе вже не тільки у часі, але й у вічності, і не для себе тільки, але й для Бога. Тоді до берегів часу припливають хвилі вічності і в них відчувається присутність Бога...» [3, с.8].

У 1917 р. він делегат Київського єпархіального з'їзду, а у 1918 р. — делегат Всеукраїнського Православного Церковного Собору та Голова Вченого Комітету при міністерстві ісповідань в уряді гетьмана П. Скоропадського.

Вийшовши з Києва у 1919 р., Кудрявцев стає професором філософії Таврійського університету (1919-1921 рр.) у м. Симферополі. На цей час ректором та професором там був видатний український та російський вчений В. Вернадський. У 1921 р., повернувшись до Києва,

П. Кудрявцев стає співробітником історико-філологічного відділу ВУАН з окремих доручень, до ВУАН він був обраний ще у 1918 р. і працює в ній до кінця життя, входячи до складу Комісії для складання біографічного словника видатних діячів України та Комісії у справі вивчення історії Києва.

Як відомо, першим президентом Української Академії Наук був В. Вернадський, а її незмінним ученим секретарем протягом 1918-1928 рр. один із визначних орієнталістів світу — Агатангел Кримський. Причому П. Кудрявцев працював під безпосереднім керівництвом А. Кримського, оскільки останній був головою саме цього відділу. Разом із Кудрявцевим у ВУАН працював і його найближчий друг та колега по КДА — Володимир Петрович Рибинський (1867-1944), але він був членом іншої комісії історико-філологічного відділу, а саме комісії з гебраїської історії. В. Рибинський був останнім мемуаристом Київської духовної академії і свої мемуари він в кінці 30-х років з Баку таємно передав П. Кудрявцеву [18, с.152-153].

У своїх споминах донька П. Кудрявцева Катерина згадувала: «З Володимиром Петровичем Рибинським батька пов'язувало ще й однакове положення в Духовній академії як людей, що належали до одного й того ж напрямку поглядів («лівої професури»). Батько мій був одним з лідерів цього напрямку і в особі Володимира Петровича знаходив завжди і односторонця, і мудрого радника... За характером і темпераментом ці дві людини були повною протилежністю: батько — легко збуджувався, нервовий, гарячкуватий, а Володимир Петрович — завжди абсолютно спокійний, розсудливий, мудрий» [6, с.3]. Аналогічні думки про П. Кудрявцева підкреслює у своїх споминах і В. Зеньковський: «Кудрявцев, як правило, говорив жовчно, гостро, завжди хвилювався, неначе його тільки що образили, але душа його була переповнена ліризмом та поетичним смутком. У ньому я завжди відчував жертву того пригнічення свободної християнської думки, яка панувала в духовних академіях» [5, с.48]. У 1932 р., передчуваючи репресії, які насувались, В. Рибинський після довгих вагань залишає Київ і переїжджає із сім'єю до Баку. Це зберегло життя йому та його сім'ї.

Інакше склалася доля П. Кудрявцева. Відомо, що протягом 20-30-х років він працював ще у київській трудовій школі №33, викладаючи там російську мову. Мабуть, ця робота гарантувала більшу матеріальну стабільність, ніж праця в Академії Наук. Відомо також, що в останні роки життя П. Кудрявцев працював також у візантійській комісії Академії Наук УРСР. Але насувались тяжкі часи: з 1929 р. ВУАН опиняється під контролем влади, втрачаючи повністю свою автономність. Уряд вводить цензуру на її видання, закриває найдіяльніші її секції й виганяє «буржуазних націоналістів».

Не уникнув цієї ж трагічної долі і П. Кудрявцев. З серпня 1938 р. по квітень 1939 р. він перебував під арештом та слідством ОГПУ. Після звільнення продовжував роботу в Академії Наук, але останні сили 70-річної людини були остаточно підірвані і він помирає у червні 1940 р. Похований у Києві на Солом'янському кладовищі, де й сьогодні можна відшукати його могилу. Не оминули батькової долі й обидві його доньки: Бланина та Катерина. Обидві відбули 5-річне заслання в Сибіру вже після смерті батька.

Кудрявцев залишив велику наукову спадщину, опублікувавши більше 250 праць. Серед них найбільш відомими є такі: «Головні моменти в історії питання про відношення віри до знання» (1901 р.), «До питання про відношення християнства до язичництва» (1903 р.), «До питання про введення у гімназіях пропедевтичного курсу філософії» (1905 р.), «Нариси сучасного емпіризму» (1907 р.), «Абсолютизм чи релятивізм? Досвід історико-критичного дослідження чистого емпіризму новітнього часу у його відношенні до моралі та релігії. Prolegomena» (1908 р.), «Від Бекона до Маха (До в'яснення історичного значення чистого емпіризму новітнього часу)» (1908 р.), «Хвили вічності в російській художній літературі» (1914 р.), «Зв'язок з Отцями у серці і думці Володимира Соловйова» (1916 р.), «Ідея Святої Софії» (1916 р.).

Як зазначалося вище, Кудрявцев входив до складу Комісії для складання біографічного словника видатних діячів України при ВУАН. Цим саме і пояснюється причина появи нарису про життя та духовну спадщину П. Авсенєва [8], який, на жаль, так і не був опублікований, оскільки репресивні заходи сталінської влади знищили все: і людей, і їх діла. Відомі також його

численні публікації в «Записках історико-філологічного відділу ВУАН» за 1927-1929 рр., у тому числі і про Ор. Новицького [10].

Переходячи до розгляду теоретико-філософських уподобань П. Кудрявцева, перш за все слід зупинитися на головних положеннях його магістерської роботи, яка, як ми вже зазначали, була надрукована у 1908 р. і мала повну назву «Абсолютизм чи релятивізм? Досвід історико-критичного дослідження чистого емпіризму новітнього часу у його відношенні до моралі та релігії. Prolegomena», де автор зосереджує свою увагу на критиці теоретичних основ другого позитивізму (емпіріокритицизму).

Слід підкреслити, що до критики позитивізму (його першого різновиду, який репрезентували О. Конт, Д. Мілль, Г. Спенсер) вдавались такі представники київської духовно-академічної філософії, як С. Гогоцький, а особливо П. Ліницький. Але за життя П. Кудрявцева розквіт рясним цвітом вже другий позитивізм (емпіріокритицизм), на критиці якого і зосередив всі свої інтелектуальні сили П. Кудрявцев. З позиції філософського теїзму він піддає нищівній критиці теоретичні положення таких метрів емпіріокритицизму, як Е. Мах, Р. Авенаріус, Е. Літтре, В. Шуппе. А це тільки підкреслює, що релігійно-філософські традиції Київської духовної академії знайшли своє достойне продовження і у філософських уподобаннях її останнього представника — П. Кудрявцева.

Звернемося спочатку до назви роботи. Виникає слушне запитання: який зміст вкладає П. Кудрявцев у поняття «абсолютизм» та «релятивізм»?

Насамперед, під «абсолютизмом» він розуміє «визнання абсолютних норм, цілей та оцінок, а відповідно під релятивізмом — їх заперечення» [7, с.306].

Головне ж завдання своєї праці філософ вбачає у «визначенні відмінних рис і того особливого значення емпіристсько-релятивістської точки зору в порівнянні з іншими філософськими течіями, а також у віднайденні найбільш надійних шляхів та прийомів боротьби з нею» [7, с.3]. П. Кудрявцев вважає, що послідовно доведений до кінця релятивізм з неминучістю призводить до нігілізму, «оскільки мораль є втіленням в особистій та суспільній діяльності абсолютних норм, а релігія — служіння Богу як реальне втілення абсолютних цінностей, тому релятивізм на практиці є не чим іншим, як фактичним запереченням моралі та релігії» [там само].

На думку П. Кудрявцева, боротьба між абсолютизмом та релятивізмом є визначальним моментом у житті як окремої людини, так і в цілому суспільства і ця боротьба проходить через усю історію філософії як її суттєвий момент.

Але, крім практичного релятивізму, існує ще й теоретичний релятивізм, головними представниками якого в філософії є представники так званого чистого досвіду — Протагор, Д. Юм, Д. Мілль, Е. Лаас, Р. Авенаріус, Е. Мах. За глибоким переконанням П. Кудрявцева, сучасний стан розвитку філософії в Німеччині характеризується загостренням боротьби між абсолютизмом та релятивізмом. «Історичний зв'язок чистого емпіризму з релятивізмом, — вважає філософ, — не є випадковістю, бо принцип чистого досвіду з *логічною* (виділено П. Кудрявцевим — Н.М.) необхідністю приводить до релятивізму... У філософії релятивізм не може бути доведений до кінця без логічної суперечності: хто намагається довести релятивізм, той спростовує його» [7, с.307].

Слід зазначити, що той же В. Зеньковський досить скептично ставився до філософського обдарування П. Кудрявцева, підкреслюючи, що «...у Кудрявцева філософський талант був незначним, його єдина праця з філософії (про новітній емпіризм) була досить вдалою, хоча в ній не було і натяку на будь-які власні ідеї автора. Однак в релігійно-філософських бесідах Кудрявцев був сильним діалектиком та гострим мислителем. Його творча сила (на мою думку дуже велика) уся зосередилася на працях з історії російської літератури (це була друга спеціальність Кудрявцева), йому належали великі та цінні праці про творчість Пушкіна і Гоголя (може, ще й інші праці, але їх я не знаю)» [5, с.47].

Проблемі теоретичного дослідження сучасного емпіризму, тобто емпіріокритицизму, присвячена також праця П. Кудрявцева «Нариси сучасного емпіризму» [12], в основу якої покладена промова, виголошена філософом на річному академічному акті 26 вересня 1903 р.

Головну увагу в цій роботі вчений зосереджує на проблемі співвідношення віри та знання представниками метафізичного ідеалізму та чистого емпіризму (емпіріокритицизму). Зрозуміло, що позиції цих двох напрямів філософської думки є діаметрально протилежними. Але перш за все П. Кудрявцев вказує, що цього питання неможливо уникнути, «бо якби людина одним актом свідомості могла охопити всю різноманітність буття в його цілісності та єдності, тоді б не було і мови про будь-яку різницю між вірою і знанням; але тоді людина була б не людиною, а Богом: тільки божественний розум має здатність осягати все буття єдиним актом інтелектуального споглядання» [12, с.176]. Оскільки людина не може осягати одночасно всю різноманітність буття в його єдності та цілісності, то питання про співвідношення віри та знання постає з самого початку виникнення людського суспільства. Зокрема, у первісному суспільстві існувала єдність між вірою та знанням, оскільки всі знання первісної людини про навколишній світ були одночасно і предметом її віри. Але вже у давньогрецькому суспільстві відбувається поступове розмежування віри та знання. «Для давнього грека, — пише П. Кудрявцев, — не існувало нічого абсолютно непізнаваного, і якщо можна говорити про віру у її відношенні до знання в ту епоху, то тільки як про довіру до авторитету сивої давнини, але про суттєву відмінність між вірою та знанням не може бути й мови на цій сходинці культурного розвитку» [12, с.180].

Відмінність між вірою та знанням починає з'являтися тоді, коли розгалужується зміст самого знання: одна група знань починає розглядатися як істинні, друга — як хибні, третя — як ймовірні. Коли ж християнство вказало на віру як на основу істинного життя, з'явилася необхідність вказати на співвідношення між християнським поняттям віри та філософським поняттям знання. «Центральним пунктом богословсько-філософських досліджень тепер слугувало питання з'ясування психологічної природи та гносеологічної цінності віри та знання, тобто необхідність визнати їх двома абсолютно різними та незалежними сферами духовного життя людини, чи навпаки — однаковими моментами одного й того ж пізнавального процесу» [12, с.181].

Це питання набуває різного значення в залежності від тих історичних умов, в яких воно зростає. «Зокрема, у давньогрецькій філософії мова йшла про відношення філософського світогляду до традиційного, тобто до міфологічного; олександрійська філософія займалася питанням узгодженості між Старим Завітом та язичницькою філософією, ця ж задача перейшла і до християнських богословів, ...у Новий час, з розвитком природознавства, з'являється цілий ряд праць, присвячених питанню узгодженості результатів сучасного природознавства з християнським Одкровенням» [12, с.184]. Таким чином, П. Кудрявцев розрізняє три періоди у розвитку питання про співвідношення віри та знання: 1) греко-римський період; 2) середньовічний період; 3) період Нового часу. У Росії ж ці питання, на думку вченого, вперше постали у XVIII ст., а строго-науковий характер вони отримали тільки у XIX ст., і знайшли своє втілення у двох напрямках: західників та слов'янофілів.

На думку П. Кудрявцева, проблема співвідношення віри та знання може вивчатися з допомогою двох методів: систематичного та історичного. Вчений віддає перевагу останньому методу, оскільки «тільки при історичному вивченні ця проблема (проблема співвідношення віри та знання — Н.М.) являється перед нами не тільки в усій повноті її життєвого значення: історик не вигадє проблем, — він слідкує за розвитком тих з них, які самі дають про себе знати при вивченні культурного життя людства» [12, с.185-186].

Таким чином, П. Кудрявцев, незважаючи на радикальні політичні погляди, у царині філософії залишався прихильником духовно-академічної традиції, відстоював позиції філософського теїзму і одним з перших в Україні розробив методологічні принципи критики емпіріокритицизму з позицій православ'я.

Література

1. Вєсь Киев за 1906 год / Под ред. С.М. Богуславського. — Киев, 1906.
2. Вєсь Киев за 1913 год / Под ред. С.М. Богуславського. — Киев, 1913.

3. Волны вечности в русской художественной литературе. — Киев, 1914.
4. Горський В.С., Кислюк К.В. Історія української філософії: Підручник. — Київ, 2004.
5. Зеньковський В. Мои встречи с выдающимися людьми // Записки русской академической группы в США. — Нью-Йорк. — 1994. — Т. XXVI.
6. Кудрявцева К.П. Воспоминания // Из рукописної колекції Музею Однієї Вулиці.
7. Кудрявцев П. Абсолютизм или релятивизм? Опыт историко-критического изучения чистого эмпиризма новейшего времени в его отношении к нравственности и религии. Prolegomena. — Киев, 1908.
8. Кудрявцев П. Авсенеv Пётр Семёнович // Институт рукопису НБУ імені В.І.Вернадського. — Ф.Х. — Од. зб. 5344. — 30 арк.
9. Кудрявцев П. Главные моменты в истории вопроса об отношении веры к знанию // Труды КДА — 1901. — Т.3. — Кн.5.
10. Кудрявцев П.П. До історії освіти на Україні. Два невидані уривки з автобіографічної записки Ор. М. Новицького // Записки історико-філологічного відділу ВУАН. — Кн. XII-XIV. — Київ, — 1927; Кн. XXV. — Київ, 1929.
11. Кудрявцев П. К вопросу о введении в гимназиях пропедевтического курса философии // Труды КДА. — 1905. — Кн.1.
12. Кудрявцев П. Очерки современного эмпиризма. — Киев, 1907.
13. Мозгова Н.Г. Гносеологічний підтекст однієї дискусії про місце філософії в системі освіти // Практична філософія. — 2001. — №1; Її ж: Невідомий рукопис П. Кудрявцева про П. Авсенева (З історії київської релігійно-філософської школи XIX — поч. XX ст.) // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. — 2001. — №7.
14. Ткачук М.Л. Київська академічна філософія XIX — поч. XX ст.: методологічні проблеми дослідження. — Київ, 2000.
15. Філософська думка в Україні: Бібліогр. словник / Авт. кол.: В.С. Горський, М.Л. Ткачук, В.М. Нічик та ін. — Київ, 2002.
16. Формулярний список о службе экстраординарного профессора КДА Статского Советника Петра Павловича Кудрявцева // ЦДІА України в м. Києві. — Ф.711. — Оп.1. — Од. зб.10928.
17. Шлёнский Д., Браcлавец А. Андреевский спуск. — Киев, 1998.
18. Шльонський Д., Шльонська О. Останній мемуарист Київської духовної академії // Хроніка. — 2000. — 1997. — № 17-18.

Надійшла до редакції 20.01.2005 р.